

به مناسبت درگذشت استاد ذبیح‌الله صفا (۱۲۹۰ش-۱۳۷۸ش)،
دانشمند و محقق برجسته در قلمرو تاریخ ادبیات فارسی

نگاهی به تاریخ ادبیات نگاری و منابع آن در قلمرو سخن فارسی

صادق سجّادی

در پهنه حیات معنوی انسان، ادبیات به معنای عام مهم‌ترین جلوه‌گاه فرهنگ، و به معنای خاص مظهر عالی‌ترین تلاش‌ها در عرصه اندیشه و هنر است. شناخت پیشینه و ارزیابی گستره فرهنگی اقوام نیز بر همین وجه از حیات معنوی انسان مبتنی است. بی‌گفتگو، در میان اقوام کهن‌سال جهان، کمتر قومی مانند اقوام ایرانی ادبیاتی دیرین و متنوع با انبوه آثار خرد و کلان به زبان‌ها و گویش‌های گوناگون دارد. مجموعه ادبیات شفاهی و کتبی که از حدود سه هزار سال پیش به زبان‌های فارسی باستان، اوستایی، فارسی میانه (پهلوی)، پارتی (پهلوانیک)، سغدی، ختنی، خوارزمی، سکایی، فارسی دری، عربی، و در قرون متأخرتر به زبان‌های ترکی شرقی و غربی و اردو، و یا زبان‌های محلی ایرانی چون طبری، گیلکی، آذری، کردی به نظم و نثر پدید آمده و حتی بدان مقدار که تاکنون شناخته شده نیز، حیرت‌آور است. بسیاری از این آثار پای از دایره فرهنگ اقوام ایرانی بیرون نهاده و به صورت بهترین دستاوردهای فکری و ادبی و هنری در مقیاس جهانی در آمده‌اند. پیداست که تحقیق در تاریخ ظهور و رشد چنین ادبیات گسترده و پرمایه‌ای، کاری است بس دشوار و نفس‌گیر. متأسفانه موقعیت جغرافیایی و اقلیمی ایران سبب شد که در مقاطع خطیر تاریخی بسیاری از این آثار نابود گردد. هرچند اقوام مهاجم، پس از مدتی، چنان در فرهنگ ایرانی مستحیل می‌شدند که خود در زمره حامیان و مشوقان آن در می‌آمدند و تاریخ ادبیات ایران در سراسر دوران دراز دولت‌های ترک و تاتار از غزنویان

تا صفویان و در عرصه‌ای پهناور از بین‌النهرین تا شبه‌قاره هند و ماوراءالنهر و مرزهای ترکستان چین گواه این معنی است. اما اطلاع ما بر نام و نشان بسیاری از آثار مکتوب جهان ایرانی مرهون کوشش‌های نویسندگان و ادیبان و دانشمندانی است که از روزگار کهن به حفظ و ضبط این میراث اعتقاد و اهتمام داشتند. اگر نبودند کسانی چون ابن مقفع و ابن قتیبه و بلاذری و معمر بن مثنی و خاندان ماسویه اهوازی و خاندان نوبختی و بنوموسی و ابوریحان و بسیاری دیگر، امروز از آثاری مانند خدای‌نامه‌ها و گاه‌نامه‌ها و خسرونامه‌ها و مرآت‌الامراها و ادبیات تاریخی و داستانی و آثار پزشکی و داروشناسی و ریاضی و نجوم و فلسفه ایرانی و حتی نام و نشان بیشتر آثار دانشمندی چون رازی اطلاعی نداشتیم.

سنت پسندیده نگارش آثار رجالی، فرهنگ‌نامه‌های ادبی-تاریخی، کتاب‌شناسی‌ها و تذکره‌ها منابع مهمی برای پژوهش در تاریخ ادبیات فارسی به دست داده‌اند. اما، برای تدوین تاریخ ادبیات فارسی، افزون بر انواع مذکور، به چند دسته از منابع دیگر نیز باید رجوع کرد:

تواریخ محلی که از دیرباز ذیل نام شهرها نوشته شده و غالباً مشتمل بر نام و نشان رجال علمی و ادبی آن شهرها نیز می‌شود؛
آثار جغرافیایی که، در کنار توصیف ولایات و شهرها، دانشمندان و ادیبان برجسته هر دیار را نیز نام می‌برد؛
تواریخ سلسله‌ای و خاندانی که از ادیبان و شاعران وابسته به سلسله فرمانروایان یاد می‌کند؛

کتاب‌های موسوم به طبقات مشتمل بر احوال دانشمندان و نویسندگان علوم و فنون گوناگون؛

مجموعه‌های ادبی و جنگ‌ها شامل قطعاتی از آثار منظوم و منثور گویندگان؛
منابع ادب عربی که دسته‌ای از برجسته‌ترین آنها به قلم ایرانیان نوشته شده و از آثار ایرانی به وفور در آنها سخن به میان آمده یا قطعاتی عیناً نقل شده است؛

اشعار شاعران ایرانی عربی‌گوی یا فارسیات آنها و دواوین شاعران پارسی‌گوی؛
سرانجام، کاشی‌های به جا مانده از آثار باستانی حاوی نقش اشعار شاعران مانند کاشی‌های تخت سلیمان.

در این میان، تذکرها، که عموماً مشتمل‌اند بر احوال و نمونه آثار شاعران و نویسندگان دارای اهمیت خاصی هستند، بلکه مهم‌ترین منبع مستقیم پژوهش‌های تاریخی-ادبی به شمار می‌روند. تذکرها را از لحاظ شیوه تدوین و گستره موضوع می‌توان بر چند دسته تقسیم کرد. ذکر نمونه‌هایی برای انواع تذکرها خالی از فایده نیست:

۱. تذکرة‌های عمومی که بدون اتخاذ دیدگاهی خاص یا محدودیت ویژه‌ای به ذکر احوال و آثار ادیبان پرداخته‌اند. نمونه‌های برجسته این نوع تذکرها عبارت‌اند از: *لباب‌الالباب* سدیدالدین عوفی (اوایل قرن هفتم هجری) که قدیم‌ترین تذکره شعر فارسی شناخته شده به شمار رفته و شاعران را به چهار طبقه از آغاز تا عصر خوارزمشاهی تقسیم کرده است؛ *تذکره الشعراء* دولتشاه سمرقندی (پایان قرن نهم هجری)؛ *هفت اقلیم امین‌احمد رازی* (پایان قرن دهم هجری)؛ *خلاصة‌الاشعار* کاشانی (اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری)، از مفصل‌ترین تذکرة‌های عمومی که شاعران را برحسب موقعیت جغرافیایی تقسیم و دوره‌های ادبی را نیز بررسی کرده است؛ *عرفات‌العاشقین* تقی‌الدین اوحدی بلیانی (اوایل قرن یازدهم هجری) که شاعران را به طبقات متقدم و متوسط و متأخر تقسیم کرده است؛ *آتشکده آذر* از لطفعلی بیگ آذریگدلی (اواخر قرن دوازدهم هجری)؛ *مجمع الفصحای رضاقلی خان* هدایت (قرن سیزدهم هجری).

۲. تذکرة‌های دوره‌ای، مشتمل بر نام و نشان ادیبان یک دوره تاریخی خاص، مانند *انجمن‌آرا* از احمدبیک گرجی (نیمه اول قرن سیزدهم هجری) درباره شاعران عصر زندیه تا اواسط دوره فتحعلیشاه قاجار؛ *مجمع‌الخواص* صادقی کتاب‌دار به ترکی جغتایی (قرن یازدهم هجری) درباره شاعران عصر شاه اسماعیل اول تا شاه عباس اول؛ *مجالس‌التفایس* امیرعلیشیر نوایی به ترکی جغتایی شامل احوال شعرا و نویسندگان قرن نهم هجری که ترجمه‌های متعددی از آن در دست است.

۳. تذکرة‌های سلسله‌ای-خاندانی مانند *گلشن محمود* محمود میرزا قاجار مشتمل بر احوال و آثار ادبی فتحعلیشاه و فرزندان او و فرزندان حسین‌قلی خان جهانسوز.

۴. تذکرة‌های محلی-منطقه‌ای مانند *عقد ثریای غلام مصحفی* همدانی درباره شاعران فارسی‌گوی هند؛ *کلمات‌الشعراء* محمدافضل سرخوش که تذکرة‌ای محلی-دوره‌ای است در ذکر شاعران هند از عصر جهانگیر تا عالمگیر تیموری؛ *تذکره شعراء قم* از مهدی فیضی. تألیف این نوع تذکرها در عصر حاضر رواج بسیار یافته و آثار متعددی

درباره شاعران و نویسندگان مناطق متعدد قلمرو زبان فارسی پدید آمده است که به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

۵. تذکره‌های خاص شامل احوال و آثار گروهی خاص از شاعران و نویسندگان مانند لطایف‌المدایح و ظرایف‌المناقب میرزا محمد بروجردی در احوال شاعرانی که در ستایش حسام‌السلطنه شعر سروده‌اند؛ یا مآثرالباقریه از وفای زواره‌ای در تراجم احوال شاعرانی که حاج سید محمد باقر شفتی را مدح کرده‌اند. شاید آثاری را نیز که درباره زنان شاعر و نویسنده گرد آمده بتوان در زمره تذکره‌های خاص قرار داد. مانند پرده‌نشینان سخنگوی اثر ماگه رحمانی افغانی مشتمل بر احوال ۱۳۷ تن از زنان شاعر از آغاز شعر فارسی تا قرن دوازدهم هجری؛ و زنان سخنور از علی‌اکبر مشیرسلیمی در ۳ جلد مشتمل بر احوال و اشعار زنان شاعر طی هزار سال شعر فارسی تا روزگار معاصر.

۶. تذکره‌های تاریخی-ادبی مانند بدایع‌الوقایع از واصفی هروی که، در کنار تاریخ شیانیان ماوراءالنهر و ذکر محافل و مجالس ادبی امیرعلیشیر نوایی، احوال ادیبان و دانشمندان آن دوره را نیز در بر دارد؛ یا آثار عجم فرصت شیرازی که، در کنار مباحث تاریخی، به احوال شاعران و نویسندگان نیز پرداخته است.

پیدا است که مجموعه‌ها و تذکره‌ها را نمی‌توان تاریخ ادبیات به معنای دقیق آن دانست، هرچند برخی از آنها مشتمل است بر مباحث نظری درباره ماهیت شعر و شاعری، دوره‌های ادبی و خصایص صوری و معنوی آنها و حتی گوشه‌هایی از تاریخ هر عصر. مع الوصف، این قدر هست که این آثار را باید مهم‌ترین منابع تاریخ ادبیات دانست.

مجموعه‌های ادبی هم با آن که تاریخ ادبیات نیستند ولی از جهاتی برای تحقیق در تاریخ ادبیات مهم‌اند. کتاب‌هایی چون مونس الاحرار فی دقایق الاشعار از محمد بن بدر جاجرمی به سبب اشتغال بر منتخبی از اشعار دوستان از شاعران و انواع شعر آنها از منابع مهم تاریخ شعر فارسی به شمار می‌روند. از این آثار هم چنین باید به اشعار پراکنده از ژیلبر لازار مشتمل بر کهن‌ترین قطعات پراکنده شعر فارسی از حنظله بادغیسی تا حکیم میسری اشاره کرد.

قدمت نگارش تاریخ ادبیات به مفهوم امروزی از حدود یک قرن در نمی‌گذرد و شگفت آن است که نخستین نویسندگان تاریخ ادبیات ایران خود ایرانی نبودند، هرچند

نسبت به ادبیات این سرزمین علاقه و شیفتگی خاص داشتند. تواریخ ادبیات را می‌توان به عمومی، موضوعی، دوره‌ای، محلی، معاصر، منتخبات و مجموعه مقالات تقسیم کرد.

نخستین اثر نسبتاً جامع در تاریخ ادبیات فارسی شعرالعجم شبلی نعمانی، دانشمند و ادیب نامدار هندی، به زبان اردو در پنج مجلد است. شبلی، در سه جلد نخست، تاریخ ادبیات فارسی را در سه دوره متمایز اولیه، میانه و متأخر بررسی کرده و جلد چهارم و متمم آن، جلد پنجم، را به بحث در شعر و شاعری و خصایص شعر و ادب فارسی از دیدگاه‌های گوناگون اختصاص داده است. مؤلف، در این کتاب، شیوه تازه‌ای در پیش گرفت که بعداً نویسندگان تاریخ ادبیات ایران کم و بیش از او پیروی کردند. وی در آغاز هر دوره به بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی و علل رشد و انحطاط ادب و سیر اجمالی علوم و ادبیات پرداخته و سپس از ادبیات به معنای اخص آن سخن رانده، انواع غالب شعر هر دوره را بررسی کرده، احوال شاعران بزرگ را باز گفته و گزیده‌هایی از اشعار و انواع و موضوع‌های مورد علاقه آنان را عرضه کرده و حتی از خلق و خوی فردی و اجتماعی شاعر و تأثیر آن بر شعر او نیز سخن گفته است.

پس از او باید از تاریخ ادبیات فارسی هرمان اته یاد کرد که از اولین آثار تحقیقی ایران‌شناسان غربی درباره ادبیات فارسی است. اته، درین کتاب مختصر، خود را در مرزهای جغرافیایی ایران محصور نکرده بلکه به قلمرو زبان فارسی نظر داشته است. اثر او برحسب انواع ادبی تدوین شده و اساساً مبتنی بر دو بخش است: بخش اول درباره شعر، مشتمل بر بررسی مآخذ تحقیق در شعر فارسی، آغاز شعر فارسی، حماسه تاریخی، شعر عرفانی و مواعظ، غزل‌سرایی و بررسی شعر در آخرین دوره شعر فارسی (قرن سیزدهم هجری)؛ و بخش دوم درباره نثر فارسی است. مؤلف در مقدمه یادآوری کرده است که، به دلیل حجم عظیم آثار منثور فارسی در رشته‌های گوناگون علم و ادب، تنها به ذکر اهم آنها اکتفا می‌کند. او نثر فارسی را در دو فصل زیر عنوان‌های «نثر روایی و شاعرانه» و «نثر علمی و فنی» بررسی کرده است. در فصل اول، به بررسی آثار منثوری چون منشآت، قصه‌ها و افسانه‌ها و روایات حماسی و اخلاقی و موضوع‌هایی چون نقد الشعر، معانی و بیان و بدیع پرداخته و از کتب اخلاق و فلسفه و سیاست و تاریخ نیز سخن رانده است. در فصل دوم، به بحث درباره فهارس علوم، آثار دینی اعم از فقه و

تفسیر پرداخته و از کتب طبی و در آخر از نوشته‌های فارسی یهودی یاد کرده است. این کتاب، به رغم گستردگی و احتوای آن بر اطلاعات بسیاری درباره ادبیات فارسی، فاقد انسجام لازم است و چنین می‌نماید که تألیف آن به تفاریق و در طی سال‌های متمادی صورت گرفته است. به علاوه، نویسنده از اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی که بی‌گمان در تحولات ادبی هر دوره و خلق مضامین نو نقش مهمی داشتند سخن نگفته و، با آن که در فصل مربوط به نثر علمی و فنی، از برخی آثار طبی یاد کرده به ذکر کتاب‌های ریاضی و نجوم و فلسفه پرداخته است. البته حواشی سودمند مترجم کتاب (رضازاده شفق) و اطلاعات جدیدتری که وی بر آن افزوده تا حدی جبران نقایص کرده است.

اما تاریخ ادبی ایران ادوارد براون از آثار نسبتاً جامع در موضوع خود است که بسیاری از فصول و مباحث آن اول بار مطرح شده است. جلد اول آن مشتمل است بر مقدمه‌ای در تاریخ زبان فارسی و زبان‌های ایرانی پیش از اسلام، تاریخ ایران از ساسانیان تا اسلام و از اسلام تا انحطاط خلافت و تسلط محمود غزنوی و، در آن، پس از تاریخ سیاسی، از ادیبان ایرانی دستگاه خلافت، آثار اولیه فارسی عصر اسلامی، خصایص ادبی این دوره مهم، تطوّر علوم فلسفی و دینی و ادبی در ایران یا به همت ایرانیان و، سرانجام، نهضت‌های مذهبی یاد شده است. این مجلد به قلم علی پاشا صالح به فارسی ترجمه شده و در ۱۳۳۲ش در تهران به چاپ رسیده است. در جلدهای بعدی کتاب، شیوه براون اندکی تغییر می‌کند. مؤلف، در این قسمت، پس از ذکر مختصری از تاریخ سیاسی ایران، به تحولات فرهنگی و ادبی به معنای عام می‌پردازد، گاه ادب به معنای خاص را به صورت فصل یا فصولی مطرح می‌کند و گاه بابتی مستقل به آن اختصاص می‌دهد. جلد دوم، ضمن اشتغال بر مقدمه‌ای در خصایص نثر و نظم فارسی، مباحث مربوط به معانی و بیان و بدیع و سیری اجمالی در علم و ادب تا روزگار مغول، به بررسی احوال و آثار ادیبان و نویسندگان ایران از آغاز دوره غزنوی تا پایان عصر سلطان محمود اختصاص یافته است. نیمه نخست این مجلد به ترجمه فتح‌الله مجتبیایی در ۱۳۴۱ش در تهران منتشر شد. تمام این مجلد را، سپس، علی پاشا صالح نیز ترجمه و زیر عنوان تاریخ ادبی ایران از فردوسی تا سعدی در ۱۳۵۸ش منتشر کرد. جلد سوم، از سعدی تا جامی، مشتمل است بر تاریخ ادبی ایران در عصر ایلخانان، تیموریان و سلسله‌های محلی مانند آل مظفر. بسیاری از آثار منشور فارسی که در این دوره به وفور تألیف می‌شده اول بار، به

صورتی تحقیقی و انتقادی، در این کتاب معرفی شده و چنین می نماید که نویسنده بسیاری از این آثار را خود دیده و خوانده و بررسی کرده است. این مجلد به قلم علی اصغر حکمت به فارسی ترجمه و در ۱۳۳۷ش در تهران منتشر شده است. جلد چهارم به دوره طولانی عصر صفوی تا روزگار معاصر، یعنی چهار قرن شعر و نثر فارسی، اختصاص یافته است. از مباحث خاص این مجلد، می توان به فصول مربوط به ادبیات شیعی، وضع تشیع، شعر مذهبی، خصایص شعری عصر صفوی و قاجار، بررسی بعضی نشریات مهم عصر مشروطه، ورود علوم نوین به ایران و ترجمه آثار عربی به فارسی اشاره کرد. با آن که مؤلف در این مجلد از برخی خصایص نثر این دوره یاد کرده، از شعر عصر مشروطه، به رغم اهمیت آن به لحاظ موضوع و مضمون، سخنی نگفته و این مباحث را به اثر مهم دیگری از خود موسوم به تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران واگذاشته است. قسمتی از مجلد چهارم، در ۱۳۱۰ش، به ترجمه سیف پورقاسمی در اصفهان منتشر شده، سپس تلخیص دیگری از آن به ترجمه رشید یاسمی در ۱۳۱۶ در تهران به چاپ رسیده است. تمام کتاب نیز در ۱۳۶۹ش با ترجمه بهرام مقصدادی زیر عنوان تاریخ ادبیات ایران انتشار یافته است.

اثر دیگر براون که آن را با همکاری محمدعلی تربیت تألیف کرده، تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران است مشتمل بر تحقیقات وسیع در ادبیات عصر مشروطه، بررسی نشریات ادبی و اخلاقی و سیاسی، نقل برخی از منظومه های سیاسی از شاعران عصر مشروطه و تحقیق در احوال آنها. در این کتاب، مجموعه ای مستند و خواندنی درباره ادبیات معاصر ایران فراهم آمده است که از عمده منابع تاریخ ادبی معاصر ایران محسوب می شود. جلد اول و دوم این اثر با ترجمه و حواشی محمد عباسی در ۱۳۳۵ و ۱۳۳۷ش و جلد سوم با ترجمه رضا صالح زاده (تهران، کانون معرفت، بی تاریخ) منتشر شده است. جلد دوم و سوم ظاهراً و اصلاً به خامه محمدعلی تربیت بوده که براون آن را با استفاده از رساله رابینو در تاریخ مطبوعات ایران بسط داده و به انگلیسی ترجمه کرده بوده است.

یکی دیگر از آثار عمومی تاریخ ادبیات ایران دستاورد یان ریکاست و آن، در واقع، شامل مقالات او و اوتاکار کلیما، ییری بچکا، ایوان هریک و تنی چند از دیگر محققان چک است که در حجم محدود نکات مهمی درباره تاریخ ادبیات فارسی در بر دارد. گویا ریکا این کتاب را اصلاً برای استفاده و مراجعه محققان اروپایی تألیف کرده است؛ زیرا،

در مواضع بسیاری، به مقایسه آثار فارسی با نظم و نثر شاعران و نویسندگان اروپایی پرداخته و نوعی ادبیات تطبیقی عرضه کرده است. از سوی دیگر، رپکا در مباحث متعدد به گردآوری آراء ایران‌شناسان درباره ادبیات ایران و تحلیل موضوع و مضمون ادبیات دوره‌های گوناگون پرداخته و به همین جهت به ذکر نام و احوال ادیبان قانع نگشته بلکه علل و عوامل رشد و انحطاط یک نوع ادبی یا یک دوره ادبی را نیز بررسی کرده است. کتاب شامل دو بخش است: در بخش اول از خصایص زبانی و میراث فرهنگی ایران بر اساس منابع و کتیبه‌های مانوی و سغدی و خوارزمی و سکایی و اکتشافات باستان‌شناسی آسیای مرکزی بحث شده و، در بخش دوم، منقسم بر هفت دوره، از پیدایش فارسی دری، ارتباط گویش‌های ایرانی با آن، نظم و نثر در ادوار تاریخی از سامانیان و دولت‌های کوچک‌تر محلی تا عصر قاجار، هم‌چنین، خصایص ادبی، صور شعری، سبک‌ها، مضامین و تأثر ادب فارسی از عوامل درونی و بیرونی سخن رفته است. باید گفت برخی استنباطات نویسنده درباره احوال سیاسی و اجتماعی و تأثیر آنها بر ادبیات دوره‌های گوناگون محل تأمل است. به ویژه دیدگاه مارکسیستی مؤلف نسبت به حوادث تاریخی گاهی وی را از طریق انصاف منحرف کرده است. در تحریر انگلیسی کتاب، بخش‌هایی مانند ادب تاجیکی بسط بیشتری یافته است. این کتاب به ترجمه عیسی شهابی در ۱۳۵۴ش در تهران منتشر شده است.

در جنب آثار ایران‌شناسان، محققان ایرانی نیز آثاری در تاریخ ادبیات فارسی نگاشته‌اند که به لحاظ اهمیت و اعتبار و دایره بحث و حجم کار طیف گسترده‌ای پدید می‌آورند. رضازاده شفق، در سال ۱۳۲۰ش، کتابی زیر عنوان *تاریخ ادبیات ایران* برای دبیرستان‌ها نوشت که بعدها آن را تکمیل و زیر همان عنوان منتشر کرد. این اثر کم‌حجم و فشرده، در پرتو نظم و انسجام و تبویب منطقی و جامعیت و توضیحات مهمی که درباره ادبیات هر دوره به دست داده بسیار مفید است. کتاب شامل دو بخش است. در بخش اول، ادبیات ایران پیش از اسلام مطرح شده و، در بخش دوم، دوره‌های ادبی به این شرح آمده است: از اسلام تا فردوسی، عصر غزنوی-فردوسی، عصر سلجوقی، عصر مغول و تیمور، از صفویان تا پایان قاجار، ادبیات نوین ایران، ملاحظاتی درباره ادب مشروطه، اهمیت ادبیات ایران، و مآخذ کلی در ادبیات ایران که مبحث اخیر یکی از بهترین فصول کتاب است.

تاریخ ادبیات فارسی محمدحسین فروغی شامل بعضی درس‌های او، نیز از کتاب‌های مفید و ممتع در این باره است.

تاریخ ادبیات ایران جلال‌الدین همایی نیز از جمله آثار ایرانی در این زمینه است که گویا اصلاً مبتنی بر تقریرات او در مدرسه دارالفنون از حدود ۱۳۱۰ش بوده است. با آن که بخش مربوط به ادبیات فارسی دوره اسلامی آن مفید و حاوی نکات مهمی است و، در آن، نمونه‌های اشعار هوشمندانه و آگاهانه انتخاب و در شرح احوال ادیبان نکات مفیدی ذکر شده، بخش مربوط به ادبیات پیش از اسلام آن اقتباس ناقص و ناتمامی از آثار دیگران و متضمن خطاهایی بعضاً فاحش است. اجمال و تفصیل بی‌دلیل در احوال آثار برخی گویندگان نیز یکپارچگی اثر را مخدوش کرده و در مواضعی به نظر می‌رسد که مطلب ناتمام رها شده است. با این همه، این اثر در بعضی مباحث اطلاعات مفیدی در بر دارد.

مهم‌ترین و بزرگ‌ترین تاریخ ادبیات فارسی، اثر ذبیح‌الله صفا موسوم به تاریخ ادبیات در ایران است که یک دوره تاریخ علم و ادب و فرهنگ ایرانی نیز محسوب می‌شود. شادروان صفا، در آغاز کار، متذکر شده که، برای درک تحولات ادبی و علل رشد و انحطاط ادب، بررسی محیط سیاسی و اجتماعی و فکری و دینی اجتناب‌ناپذیر است. به علاوه، ادبیات به معنای عام شامل تمام آثار فکری یک قوم اعم از دینی، فلسفی، عرفانی و علوم محض است، هرچند برخی از آنها به زبانی غیر از زبان ملی و فرهنگی آن قوم نوشته شده باشد. از این رو، نویسنده در این کتاب پیش از ورود به مباحث اصلی ادبی، به بررسی سیر علم و اندیشه پرداخته و رجال و آثار برجسته در هر دوره تاریخی و در همه شاخه‌های شناخته شده علوم را معرفی کرده است. نکته مهم آن که زنده‌یاد، صفا، در این کتاب ابداً متعرض ادبیات ایران پیش از اسلام نشده و آن را مبحثی مستقل و محتاج تحقیق جداگانه دانسته است. جلد اول کتاب در دو باب است. باب اول مشتمل است بر شرح وضع سیاسی و اجتماعی ایران از ورود اسلام تا قرن سوم هجری با نگاهی به ایران عصر اسلامی، نخستین دولت‌های ایرانی، ادیان و مذاهب در ایران، طبقه‌بندی علوم به علوم دینی و ادبی و عقلی، وضع ادبی ایران در سه قرن اول اسلامی، نخستین شاعر پارسی‌گوی، نظم و نثر عربی در ایران؛ باب دوم مشتمل است بر اوضاع سیاسی و ادبی ایران در قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم هجری تا ظهور سلجوقیان. در این دوره،

که آغاز اعتلای علمی و فرهنگی جهان اسلام و ایران است، از رشته‌های متعدد علمی و دینی و ادبی بحث و، در بخش مربوط به ادبیات به معنی اخص، احوال شاعران و آثار آنان بررسی و از مسعودی مروزی آغاز و به ابوسعید ابوالخیر ختم شده است. خصایص نظم و نثر فارسی و تازی‌گویان ایرانی آخرین مباحث این مجلد است. جلد دوم مشتمل است بر ادبیات ایران از غلبه سلجوقیان تا انقراض خوارزمشاهیان در قرن هشتم هجری. بررسی مذاهب و مجادلات مذهبی و کلامی، تصوف، وضع عمومی زبان فارسی از جمله مباحث آن است. ذکر احوال و منتخباتی از اشعار گویندگان این دوره از فخرالدین اسعد گرگانی آغاز و به کمال‌الدین اسماعیل ختم شده است. معرفی مهم‌ترین آثار منثور فارسی، و بحث در تازی‌گویان ایرانی فصول آخر کتاب را تشکیل می‌دهد. جلد سوم مشتمل است بر دو کتاب. در کتاب اول از داستان یورش مغولان، دوره ایلخانان، سلسله‌های محلی اتابکان، آل کرت و مظفریان سخن رفته و اوضاع دینی و اجتماعی و علمی، علوم عقلی و نقلی، بررسی شده و، در فصل آخر، به تحقیق در وضع عمومی زبان و ادب فارسی، شعر شاعران و احوال گویندگان از رکن دعویدار تا سراج قمری پرداخته شده است. احوال شاعران بزرگی چون مولوی، اثیر اومانی، عراقی، سعدی و سیف فرغانی در همین کتاب آمده است. کتاب دوم، به دنبال کتاب اول، احوال و آثار شاعرانی از سلطان ولد تا مغربی را در بر دارد. سپس از نثر فارسی در این دوره سخن رفته و انواع قصص و تواریخ و تراجم و رجال و سبک نثر فارسی و نثرنویسان قرن‌های هفتم و هشتم هجری از صدرالدین حسن تا شمس سراج بررسی شده است. جلد چهارم از پایان تا اوایل قرن دهم هجری را در بر دارد و شامل بررسی احوال تاریخی دولت‌های تیموری، آق‌قویونلو، قراقویونلو، حکام محلی، دولت عثمانی و تیموریان هند است. در این مجلد نیز، بحث در مناسبات دینی و مذهبی در ایران، وضع علوم عقلی و نقلی جای مهمی را اشغال کرده است. فصل آخر در پنج بهره به بررسی وضع زبان و ادبیات ایران اختصاص یافته و احوال و آثار شاعران از لطف‌الله نیشابوری تا نظام استرآبادی؛ و نویسندگان از نظام‌الدین شامی تا خواندمیر بررسی شده است. جلد پنجم، از آغاز قرن دهم تا میانه قرن دوازدهم هجری، مشتمل است بر سه کتاب: کتاب اول، به تحقیق در تاریخ سیاسی و ادبی و علمی عصر صفویان و افشار، ادب فارسی در قلمرو عثمانی و تیموریان هند، وضع عمومی علوم، مدارس، زبان علمی، حکما و حکمت، پزشکی و

داروشناسی، دانش‌های ادبی، فرهنگ‌ها، دستور زبان، ترسّل و انشا، ادب عربی، شعر فارسی، شعر ترکی و ترکی‌گویی، هند قرارگاه ادب فارسی، و موضوعات شعر اختصاص یافته است. در کتاب دوم، از احوال شاعران پارسی‌گوی این عصر در ایران و شبه قاره و ماوراءالنهر و برخی پارسی‌گویان قلمرو عثمانی، از لسانی شیرازی تا فقیر دهلوی، سخن رفته است. شعر شاعرانی چون طالب آملی، شیخ بهایی، کلیم کاشانی، ظهوری ترشیزی، عرفی شیرازی و محتشم کاشانی در همین مجلد بررسی شده است. کتاب سوم به نثر و پارسی‌نویسان اختصاص یافته است. نخست وضع نثر و ویژگی‌های آن بررسی و انواع آثار منشور دسته‌بندی و، سپس، احوال و آثار نویسندگان از حکیم‌الدین ادرسی تا میرزا مهدی‌خان استرآبادی ذکر شده است. به هر حال، قطع نظر از برخی تسامحات و لغزش‌ها که درین اثر دیده می‌شود و البته در چنین اثر سترگی دور از انتظار هم نیست، تاریخ ادبیات در ایران تا به امروز معتبرترین و مهم‌ترین اثر در نوع خود به شمار می‌رود.

آخرین اثری که درباره تاریخ عمومی ادبیات ایران در دسترس اهل تحقیق در ایران قرار گرفته تاریخ ادبیات فارسی اثر برتلس است که در دو مجلد تدوین شده است. جلد اول از دوران باستان تا عصر فردوسی را در بر دارد و مشتمل است بر تحقیقی درباره اوستا و تاریخ آن، ادبیات خوارزمی، پارتی، مانوی، عصر اسلامی، سلسله‌های ایرانی از طاهریان تا پایان عصر محمود غزنوی. جلد دوم با بررسی ادبیات پهلوانی پس از فردوسی آغاز و به ادبیات در اوج قدرت سلاجقه در قرن‌های پنجم و ششم هجری ختم شده است. بخش مربوط به ایران باستان به لحاظ استناد به کشفیات باستان‌شناسی در آسیای مرکزی و اسناد مانوی و اوستایی و خوارزمی به دست آمده، از اهمیت و اعتبار برخوردار است. این کتاب به قلم سیروس ایزدی به فارسی ترجمه و در ۱۳۷۴ش در تهران منتشر شده است.

تاریخ ادبیات موضوعی نیز از انواع تواریخ ادبی است که تنها به یک یا چند جنبه محدود از ادبیات می‌پردازد مانند تاریخ تطور شعر فارسی از ملک الشعرای بهار که در واقع سبک‌شناسی شعر فارسی است؛ تاریخ شعرا از محمدعلی و ابوالحسن فروغی که از کتب درسی رایج بوده، و گنج سخن از شادروان ذبیح‌الله صفا که یک دوره تاریخ شعر

فارسی از آغاز تا دوره معاصر است. این کتاب در سه جلد (بعداً در یک مجلد) مشتمل است بر مقدمه‌ای درباره زبان و لهجه‌های ایرانی و فارسی دری، تکوین شعر فارس بر اساس قوالب و مقیاس‌های عروضی، نخستین کس یا کسانی که اثر مکتوبی به نظم در فارسی پدید آوردند، وضعیت شعر فارسی در دوره‌های متعدد و سپس ذکر احوال و اشعار شاعران. جلد اول از رودکی تا انوری، جلد دوم از نظامی تا جامی، جلد سوم از فغانی تا بهار را در بر دارد. در این اثر، مجموعاً از نام و اشعار ۱۴۲ تن از بزرگان شعرا یاد شده است. سخن و سخنوران بدیع الزمان فروزانفر نیز در زمره همین گونه آثار است. گذشته از شرح احوال شاعران، نویسنده در آثار آنان تتبع و در باره صورت و معنای اشعار اظهار نظرهای دقیق و عالمانه کرده و، با اطلاع و احاطه ژرف خویش، به انتخاب اشعار دست زده است. این اثر قرار بود در ۴ مجلد شامل ذکر شعراء خراسان و ماوراء النهر، عراق و آذربایجان؛ فارس و هندوستان؛ و احوال نویسندگان تألیف گردد، که از آن میان نویسنده تنها به تألیف جلد اول و قسمتی از جلد دوم فرصت یافت. اثر حاضر مشتمل بر احوال و اشعار شاعران فارسی‌گوی از حنظله بادغیسی تا شهاب‌الدین ابوالحسن طلحه از شاعران خراسان و ماوراء النهر، فخرالدین اسعد و قطران تاخاقانی از شاعران آذربایجان است. فروزانفر تصریح کرده است مراد از این تقسیم‌بندی مکانی، محل شهرت ادبی یا مسکن شاعران است نه مولد یا محل رشد آنها. از این رو ممکن است شاعری که اصلاً در فارس برآمده در زمره شاعران خراسان از او یاد شده باشد.

تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، اثر سعید نفیسی هم از یک جهت در شمار تواریخ ادبی موضوعی است. نویسند، در این کتاب، به بررسی زبان‌ها و خطوط ایرانی و سیر تاریخ تحول نظم و نثر و مهم‌ترین آثار منظوم و منثور در دوره‌های ادبی پرداخته و هرچه جلوتر آمده به تفصیل بیشتر گراییده، چنانکه بررسی احوال و آثار شاعران و نویسندگان سده دهم هجری نزدیک به نیمی از کتاب را در بر گرفته است.

از دیگر آثار مربوط به تاریخ موضوعی ادبیات، پژوهشی در سبک هندی و دوره بازگشت ادبی از احمد خاتمی را باید نام برد که از آثار مفید در باره پیدایش سبک هندی، شاعران منسوب به آن و نقش و تأثیر مثبت و منفی این سبک در شعر فارسی، دوره بازگشت و تجدید شیوه قدما و نقد معنایی شعر شاعران سبک هندی است. اثر شادروان غلامحسین یوسفی به نام چشمه روشن را هم می‌توان نوعی تاریخ ادبیات موضوعی

دانست. وی، در این کتاب، به ارزیابی و نقد شعر فارسی از روزگار کهن تا دوران معاصر پرداخته و گزیده‌هایی از اشعار معروف شاعران از رودکی تا شاعران معاصر چون خانلری و سایه و شفیعی به دست داده است.

برخی از تحقیقات موضوعی، دوران یا مکاتب ادبی را در بر دارد مانند مکتب وقوع در شعر فارسی از احمد گلچین معانی که، پس از توصیف این مکتب، به احوال و اشعار گویندگان آن از اسیری رازی تا یقینی لاهیجی پرداخته است. بحثی در تصوف از قاسم غنی هم به تاریخ ظهور و تکامل افکار عرفانی در ایران و هند و تأثیر متقابل آنها اختصاص یافته است. چنان که نیکلسن نیز در عارفان مسلمان به سیری در تصوف اسلامی و احوال و افکار و آثار برخی از بزرگان متصوفه پرداخته است.

نوع دیگر تاریخ ادبیات آثاری است که در قالب کتاب‌شناسی‌های توصیفی تدوین شده‌اند مانند ادبیات فارسی تألیف استوری به مفهوم عام ادبیات یعنی متون مکتوب فارسی در همه رشته‌های علمی و ادبی و هنری. مجلد پنجم این اثر، که در دو بخش و به اهتمام دوبلو^۱ تدوین شده، به ادبیات به مفهوم خاص آن اختصاص یافته که مشتمل است بر بحثی درباره شعر فارسی و خاستگاه‌های آن، تاریخ شعر فارسی از قرن سوم تا قرن پنجم هجری، و فهرستی توصیفی از دواوین شعرا. دیگر فهرس توصیفی آثار فارسی را گرچه عنوان «ادبیات» یا «تاریخ ادبیات» ندارند نیز می‌توان در زمره این گونه آثار به شمار آورد.

تواریخ ادبیات دوره‌ای و منطقه‌ای که با نام‌های گوناگون در دهه‌های اخیر تألیف شده‌اند از دو ویژگی برخوردارند. نخست آن که تنها احوال و شعر شاعران یک ناحیه یا یک دوره را بررسی کرده‌اند، دوم آن که بسیاری از آنها مشتمل بر احوال و اشعار برخی شاعران معاصر، نه الزاماً نوپرداز، نیز هستند، از تواریخ دوره‌ای کهن یا نوی که درباره ادیبان روزگاران گذشته نوشته شده باید به تحفه سامی از سام میرزا صفوی در احوال و منتخبات اشعار هفتصد تن از شاعران عصر صفوی؛ و ادبیات ایران در عصر سلجوقیان و مغولان نوشته یان ریپکا (در مجموعه تاریخ ایران دانشگاه کمبریج) اشاره کرد که در آن به بررسی قصیده‌سرایی سبک آذربایجانی، اصفهانی، ادبیات هند و ایرانی و نیز نثر فارسی

1) François de Blois

در این دوره پرداخته است.

برخی از آثار مهم در دوره معاصر نیز عبارت‌اند از: تذکره سخنوران یزد از اردشیر خاضع که حاوی مطالب مهمی در تاریخ اجتماعی و فرهنگی یزد و نایین و جندق است. جلد اول احوال و اشعار الهی یزدی تا یغمای جندقی، و جلد دوم از افشار یزدی تا ایمانی بهابادی را دربر دارد و بر اساس الفبایی تنظیم شده است. نویسنده کوشیده اشعار را به گونه‌ای انتخاب کند که همه انواع شعر، از غزل و قصیده و رباعی و قطعه، عرضه گردد. گیلان در قلمرو شعر و ادب از ابراهیم فخرایی هم شامل مختصری در احوال و منتخبی از اشعار شاعران گیلان از کهن‌ترین ایام تا روزگار معاصر است. در این کتاب از نوپردازان و اشعار آنان نیز یاد شده است.

سخنوران آذربایجان تألیف عزیز دولت‌آبادی نیز از آثار مهم در این زمینه است. نویسنده شاعران را برحسب موقعیت جغرافیایی مولد و مسکن تقسیم‌بندی کرده و هر دسته را ذیل نام هر شهر به ترتیب الفبایی آورده است. از نظر زمانی، این کتاب احوال و اشعار شاعران آذربایجان از قدیم تا حدود ۱۳۶۰ ش را دربر دارد.

تذکره شعرای سمنان از نصره‌الله نوحیان، تذکره شعرای خوانسار از یوسف بخشی خوانساری، تذکره شعرای دامغان از محمدعلی طاهریا، کاشانه دانش از حسین پرتو بیضایی درباره شاعران کاشان، گلشن ادب از علی اکبر گلشن آزادی تربتی درباره شاعران خراسان، نمونه ادبیات تاجیک از صدرالدین عینی مشتمل بر احوال شاعران ماوراءالنهری همه از این گونه آثار و مشتمل بر احوال و اشعار شاعران قدیم و جدید این شهرها و مناطق است. یکی از فواید مهم تواریخ ادبی شهرها و سرزمین‌ها، اشتغال آنها بر احوال و اشعار شاعران گمنامی است که در تذکره‌ها و تواریخ مشهور از آنها نامی به میان نیامده در حالی که بسیاری از آنها صاحب فکر و مضمون و شیوه بدیعی نیز هستند.

از مجموعه‌هایی که به یک دوره از تاریخ ادبیات ایران پرداخته کتاب پیشاهنگان شعر پارسی تألیف محمد دبیرسیاکی را نیز می‌توان نام برد که مشتمل است بر احوال و منتخبات اشعار نخستین شاعران پارسی‌گو از حنظله بادغیسی تا بشار مرغزی و شماری از شاعران دارای شهرت کمتر از آعاجی بخاری تا ابو عبدالله محمد بن صالح معروف به ولواجی از شاعران قرن چهارم هجری.

نوعی دیگری از تواریخ ادبیات، تک‌نگاری‌ها و مقدمه‌هایی است که محققان بر دواوین شاعران یا آثار منشور نویسندگان نوشته‌اند. از مقدمه‌های ممتع و مفید بر چاپ‌های انتقادی آثار ادبی می‌توان به مقدمه‌های قزوینی و روشن بر *مرزبان‌نامه*، غنی و فیاض بر *تاریخ بیهقی*، رشید یاسمی بر دیوان مسعود سعد، صادق هدایت بر *اشعار خیام*، فروغی بر *کلیات سعدی*، نخجوانی بر *دیوان قطران* و مقالات فروزانفر و تقی‌زاده و صفا در همین دیوان، هم‌چنین مقدمه اقبال آشتیانی بر دیوان امیرمعزی و مقدمه محمدعلی موحد بر *مقالات شمس* و بسیاری دیگر اشاره کرد که غالباً حاوی نکات نو و تحقیقات جدید و گاه نخستین تحقیق در موضوع خود به‌شمار می‌روند.

تعداد تک‌نگاری‌ها درباره شعر و شاعران فارسی زبان نیز بسیار است مانند حماسه ملی ایرانیان اثر ثودور نولدکه که درباره فردوسی و شعر او، تاریخ و نقد شعر حماسی تحقیقی ممتاز ارائه کرده است؛ بحث در *افکار و آثار و احوال حافظ* از قاسم غنی که به بررسی تاریخ ایام حافظ و وجوه تاریخی و اجتماعی شعر او پرداخته؛ *کاخ ابداع و نقشی از حافظ* نوشته علی دشتی که مشتمل است بر تحقیق در اندیشه‌های حافظ و تحلیل بعضی مفاهیم و اصطلاحات خاص او، معنی‌شناسی شعر حافظ و نیز تحقیق در تجلی شعر مولانا و سعدی و خیام در شعر حافظ. *خاقانی شاعری دیر آشنا* از همو درباره شعر و شیوه سخن خاقانی، تألمات او، تأثیر و انعکاس اشعارش بر شعرای متأخرتر؛ *در قلمرو سعدی* از همو با نگاهی نو به نظم و نثر استاد سخن؛ تحقیق درباره سعدی از هانری ماسه مشتمل بر مطالعه احوال و آثار و شعر و زبان سعدی و کتاب‌شناسی او که به ویژه جنبه‌های تطبیقی آن حایز اهمیت است؛ *فردوسی و حماسه ملی* از همو در بررسی خصایص شاهنامه، خلق و خوی فردوسی و تأثیرات او بر دیگران؛ *رساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال‌الدین محمد مولوی* از فروزانفر که نخستین و بیشترین پرتوها را بر زندگی و افکار مولانا انداخته و در نوع خود کم‌نظیر است؛ *دریای جان* اثر ممتاز هلموت ریتز در احوال و اندیشه‌ها و تحلیل شعر عطار.

نقد ادبی هم نوع دیگری از منابع تاریخ ادبیات به‌شمار می‌رود. آثاری چون *نقد ادبی*، *با کاروان حله*، *سیری در شعر فارسی* همه از عبدالحسین زرین‌کوب از نخستین آثار در این موضوع به‌زبان فارسی است. زرین‌کوب، در این کتاب‌ها، به‌جست‌وجو در اصول و روش‌ها

و مباحث نقّادی، لزوم نقد ادبی، راه‌های تازه در بررسی آثار ادبی، شعر فارسی و تحولات آن، و این نکته که تاریخ ادبیات را نمی‌توان بیرون از نقد ادبی دانست پرداخته است. از جمله آثار پرازش که بر مبنای دیدگاهی نو در نقد نوشته شده مقاله حسین معصومی همدانی درباره اشعار سهراب سپهری است که همراه با مقاله‌های داریوش آشوری و کریم امامی، که با نگاه‌های دیگری به دستاورد هنری سهراب سپهری نگریسته‌اند، در کتابی با عنوان پیامی در راه (تهران ۱۳۵۹ ش) منتشر شد.

گذشته از آثار مستقل درباره تاریخ ادبیات ایران، در چند دهه اخیر نشریات معتبر متعددی که زمینه اصلی فعالیتشان ادبیات و تاریخ ادبی است در عرصه فرهنگی زبان فارسی در ایران و خارج از ایران پدید آمدند که نقش مهمی در تحقیقات مربوط به تاریخ ادبیات، معرفی ادبیات فارسی و ادبیات نو و کهن داشتند و دارند. مجلات کماوه، ایرانشهر، دانشکده، گوهر، بهار، نو بهار، سخن، یغما، آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، و مجله سیمرغ، نشریه بنیاد شاهنامه از جمله نشریاتی هستند که بهترین محققان و ادیبان معاصر تحقیقات ادبی-تاریخی و آثار منظوم و منثور خود را در آنها منتشر کرده‌اند. برخی از این مقالات مانند مقالات قزوینی، مقالات سعید نفیسی، مقالات مینوی، مقالات فروزانفر، مقالات اقبال، مقالات فرزانه، مقالات فروغی، گزینیه مقاله‌های پروین گنابادی، یادداشت‌های قزوینی، که حاوی نکات و تحقیقات مهم در احوال بعضی ادیبان است؛ و مقالات اسلامی ندوشن درباره برخی زمینه‌های تاریخ ادبی مانند بررسی احوال و افکار فردوسی و خیام، یا مقالاتی که برای کنگره‌های ادبی تدوین شده به صورت مجموعه‌ها منتشر گردیده است مانند صائب و سبک هندی مشتمل بر مقالاتی درباره معنی و مضمون و صورت شعر صائب؛ مجموعه مقالات هزاره فردوسی، سعدی‌نامه به مناسبت هفتصدمین سال تألیف گلستان، همه از محققانی چون ملک‌الشعرا بهار، قزوینی، رشید یاسمی، عباس اقبال، علی اصغر حکمت، فروغی، فروزانفر، هانری ماسه، برتلس، روما سکویچ، خانلری، زرین‌کوب، گلچین معانی و محیط طباطبایی و بسیاری دیگر. مقالات دایرة المعارف‌ها که خود از ایجاز و شیوه تدوین خاصی برخوردارند گونه دیگری از آثار مربوط به تاریخ ادبیات را تشکیل می‌دهند. از آن میان می‌توان به مقالات عباس زریاب، عبدالحسین زرین‌کوب، محمد پروین گنابادی، مصطفی مقربی، فتح‌الله

مجتبایی، شفیع کدکنی و دیگران در دایرة المعارف فارسی مصاحب، دانشنامه ایران و اسلام، و دایرة المعارف بزرگ اسلامی اشاره کرد.

تحقیق در ادبیات معاصر که عموماً مراد از آن ادبیات فارسی از عصر مشروطه و تحولات معنوی و صوری آن است نیز در نیم قرن اخیر مورد توجه نویسندگان و ادیبان واقع شده است. گذشته از آنچه در تواریخ عمومی ادبی و نیز در اثرگران‌بهای براون، تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران، درباره ادبیات عصر مشروطه آمده، مقالات متعددی نیز درباره شاعران و نویسندگان و نشریات این دوره در ایران و خارج از کشور به چاپ رسیده است. البته تحقیق در ادبیات معاصر همه جا به معنای اشمال آن بر تاریخ و پژوهش در شعر نو فارسی نیست. چنان که آنچه رشید یاسمی زیر عنوان «ادبیات معاصر» در ذیل ترجمه جلد چهارم تاریخ ادبیات ایران براون آورده تنها ناظر بر احوال و آثار شاعران معاصر او از ادیب نیشابوری تا میرزا احمدخان اشتری است که به شیوه قدما شعر می‌سرودند. در واقع، سیطره این شیوه بر شعر و ادب فارسی چنان بود که کمتر کسی می‌توانست یا می‌خواست به بررسی ادبیات نو، زمینه‌های ظهور و مختصات آن بپردازد. با این‌همه، نثری که دهخدا و جمال‌زاده و صادق هدایت آوردند، و شعر عصر مشروطه و آنچه که نیما بنیاد نهاد، بنا به دلایل متعدد فرهنگی و اجتماعی، پایگاهی بلند یافتند. رواج این شیوه نویسندگی و گویندگی و کثرت شاعران نوپرداز و نویسندگانی باذوق سلیم و زبانی روان که آن گونه که می‌اندیشیدند و سخن می‌گفتند، می‌نوشتند یا شاعرانی که به هر دو شیوه شعر می‌سرودند سبب شد تا نویسندگان و شاعران و محققانی به پژوهش در شعر و ادب نو، تحلیل ویژگی‌های صوری و معنوی و تبیین نقش مهم آن در تحولات زبان و مضامین ادب بپردازند. این تحقیقات در انبوه کتاب‌ها و مقالات و فصول دلکشی از تواریخ ادبی و تذکره‌های معاصر منتشر گردید و فصل نوینی در تاریخ ادبی ایران و زبان فارسی گشوده شد. بعضی از این آثار امروزه در شمار آثار کلاسیک ادبیات معاصر فارسی قرار گرفته‌اند. کتاب از صبا تا نیما تألیف یحیی آرین‌پور از آن جمله است که در آن به پژوهشی گسترده در ادبیات معاصر ایران، از دوره بازگشت ادبی به این سو، اعم از نظم و نثر و عوامل و زمینه‌های ظهور و رشد آن پرداخته شده است. در جلد اول این کتاب زیر عنوان «بازگشت-بیداری» به بررسی ادبیات ایران در عصر قاجار، ورود تمدن نوین به ایران، احوال و آثار شاعران و نویسندگان، و بررسی

تواریخ و تذکره‌ها و آثار دینی و کتب حکمی و تراجم احوال پرداخته شده، از مقدمات نهضت مشروطه، ظهور چاپ و چاپ‌خانه و روزنامه‌نویسی سخن رفته و از ترجمه کتاب‌های اروپایی و تدوین کتب نوین درسی و نقش دارالفنون و رواج نمایشنامه‌نویسی و شبیه‌خوانی و طنزپردازی یاد شده است. جلد دوم زیر عنوان «آزادی-تجدد»، به شرح قیام مشروطه و نتایج ادبی آن، احوال و آثار بعضی شاعران برکنار از احوال سیاسی مانند صفای اصفهانی، شوریده و ادیب نیشابوری و تاریخ مطبوعات اختصاص یافته و احوال بعضی از شاعران و نویسندگان برجسته این عصر مانند اشرف گیلانی و دهخدا ذکر شده است. در بحث از تجدد نیز، از داستان‌نویسی و شعر شاعرانی چون ادیب پیشاوری، وحید، بهار، عارف، عشقی، لاهوتی، ایرج و نظام وفا و انجمن‌های ادبی یاد شده است. بخش سوم این مجلد به بررسی علل و اسباب ظهور شعر نو، کشمکش میان نوپردازان و کهنه‌گرایان، تجدد در ادبیات و احوال نیما یوشیج «شاعر افسانه» اختصاص یافته است. این بخش یکی از بهترین فصول کتاب به شمار می‌رود، چنان‌که جلد سوم زیر عنوان از نیما تا روزگار ما که بخشی از آن، پس از مرگ نویسنده و از روی یادداشت‌های وی، به ویراستاری استاد احمد سمیعی تدوین شده، از آثار جامع و مستند ادبیات نو در ایران به شمار می‌رود. این جلد مشتمل بر هشت بخش درباره تغییر خط فارسی، فرهنگستان ایران، جراید و مجلات، تاریخ‌نویسان و ادب‌شناسان از حسن پیرنیا تا مجتبی مینوی، رمان‌نویسان از عبدالحسین صنعتی‌زاده تا صادق هدایت، نمایش و نمایشنامه‌نویسی، دانش عوام (فولکلور)، شاعران از بهار تا رعدی آذرخشی، شعر نو و نیما و تأثیر و پیام اوست. تذکره شعرای معاصر ایران از سید عبدالحمید خلخالی هم مشتمل است بر احوال و منتخب آثار بیش از صد تن از شاعران معاصر اعم از نوپرداز یا شاعرانی که به شیوه کهن شعر سروده‌اند. سخنوران نامی معاصر از سیدمحمدباقر برقی در ۶ مجلد نگاهی است به شعر شاعران از آتش اصفهانی تا غلامحسین یوسفی اعم از شعر کلاسیک و نو. شعر امروز خراسان از مهم‌ترین آثار منطقه‌ای در تاریخ شعر معاصر است. مؤلف، پس از بررسی موقعیت خراسان در شعر ایران عصر اسلامی و سیری در شعر خراسانیان از آغاز تا کنون، به درج گزیده‌هایی از شعر ۶۰ شاعر معاصر این دیار اعم از کهنه و نو پرداخته ولی از احوال این شاعران یاد نکرده است. از آثار مربوط به تاریخ شعر نو در ایران، کتاب شعر نو از آغاز تا کنون تألیف محمد حقوقی هم از آثار مهم و پرآوازه در تاریخ

شعر نو فارسی است. حقوقی در این کتاب شعر فارسی پس از حافظ را «شعر بیمار» دانسته و معتقد است که ظهور نیما و شعر او نجات‌بخش شعر فارسی و ادامه تکامل منطقی شعر کهن بوده است. بررسی صورت و مضمون و بعضی صنایع ادبی در شعر نیمایی و فرق آن با شعر کهن از بهترین فصول کتاب است. او نوپردازان را به ۶ دسته متمایز تقسیم کرده: مستزاد سازان و بحر طویل‌گویان، نثر موزون‌نویسان که به خطا شعر نامیده شده، چهارپاره‌سرایان، شاعران شعرهای بی‌شکل، شاعران موج‌نو، و شاعران نیمایی. حقوقی معتقد است که تنها دسته اخیر عمق شعر و معنای شعر نیمایی را درک کرده و راه او را برگزیده‌اند. به سبب بررسی‌های انتقادی نویسنده نسبت به شعر این گروه‌ها و حتی شاعران نیمایی، این اثر را باید نقد الشعر معاصر نیز محسوب کرد.

به هر حال، به رغم تمام آثاری که درباره تاریخ ادبی ایران پدید آمده باید اذعان داشت که هنوز همه مباحث و زوایای موضوع بررسی جدی نشده و آنچه پدید آمده باید گام‌هایی، کمابیش بلند، در تدوین یک دوره تاریخ ادبیات جامع فارسی شمرده شود. اثری که از عهده ارائه تصویری مستند و دقیق از ادب فارسی به طور عام با موضوعات بس متنوع، دوره‌های متعدد ادبی، تحولات بزرگ و کوچک در نظم و نثر کهن و معاصر برآید. چنین کاری البته مستلزم سازمان‌دهی مرکزی فرهنگی و جلب محققان برجسته و تهیه لوازم و منابع آن خواهد بود. این منابع، گذشته از آنچه پیش‌تر ذکر شد، شامل سفرنامه‌ها و خاطرات و انواع مقالات ادبی و تاریخی و مقدمه‌های متون و مجموعه‌های مکاتیب و ادبیات عامیانه، هم‌چنین تحقیقاتی خواهد بود که در سرزمین‌های دیگر خاصه شبه قاره هند و تاجیکستان و ازبکستان و روسیه و ترکیه و اروپا و امریکا درباره ادبیات فارسی در قالب مقالات دایرة المعارفی، نشریات تحقیقی و کتاب‌های مستقل صورت گرفته است. آنچه در سطور بالا ذکر شد تنها نگاهی اجمالی به سیر تاریخ ادبیات‌نگاری و بعضی از منابع آن بود. اما بی‌گفتگو آثار مهمی که باید آنها را در شمار منابع تحقیق برای تدوین تاریخ جامع ادبیات ایران دانست، خاصه آثاری که در قرن اخیر در این زمینه پدید آمده، بسی افزون‌تر از اینهاست. پیداست که غفلت از ذکر نام و نشان این آثار ارزشمند البته وجهی ندارد جز بضاعت اندک نگارنده، و هم محدودیت حجم مقاله حاضر.